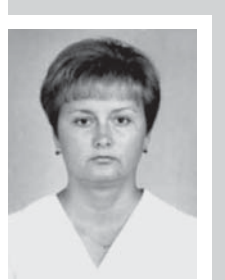

О. В. ВАКУЛЕНКО,
канд. пед. наук

Olena V. Vakulenko
Ph.D. in Pedagogics

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Кожна вікова група має свої, притаманні лише їй, специфічні особливості розвитку особистості. Головним завданням соціального виховання, що забезпечує багатогранний розвиток, духовне та фізичне здоров'я особистості, є не пряма апеляція до свідомості, а формування системи потреб: їх набору, ієрархії та норм задоволення. Формування системи потреб має відбуватися в процесі становлення особистості та проявлятися в стилі життєдіяльності людини.

Перехід від дитинства до дорослості має як основний зміст, так і специфічну відмінність усіх сторін розвитку в цей період – фізичну, моральну, розумову, соціальну. При цьому відбувається становлення якісно нових утворень, з'являються елементи дорослості в результаті перебування організму, посилюється самосвідомість у стосунках з дорослими і товаришами, з'являються нові інтереси, активізується пізнавальна діяльність тощо.

Що ж таке підлітковий період?

Свого часу В. А. Сухомлинський наголошував, що підлітковий вік – це друге народження особистості, адже

“перший раз народжується жива істота, другий раз – громадянин, активна, мисляча, діюча особистість, яка бачить не тільки оточуючий світ, але й саму себе”¹¹. Американський психолог Філіп Райс дає таке визначення: “Підлітковий період – це певний відрізок життя між дитинством та зрілістю”⁸.

На сьогодні немає повної згоди з приводу термінології підліткового періоду, оскільки для кожної особистості цей період проходить по-різному. Вчені дають свої тлумачення складових підліткового віку, зокрема: Г. А. Жук, В. І. Кожухар, І. Б. Слюсар² визначають підлітковий вік (11–14 років), юнацький вік (15–18 років); А. Й. Капська¹⁰ – підлітковий вік – період розвитку дітей від 11–12 до 15–16 років; В. Г. Крисько⁴ – передпідлітковий період (8–11 років), підлітковий вік (11–14 років), юнацький вік (14–18 років)⁴; М. П. Лукашевич – в еволюційній теорії соціалізації користувався терміном “підлітково-юнацький вік”⁶; А. В. Мудрик – як етапи соціалізації молодший підлітковий вік (10–12 років), старший підлітковий (12–14 років), ранній юнацький (15–17

років), юнацький (18–23 роки)⁷; Ф. Райс – ранній підлітковий вік (11–14 років), середній або старший підлітковий вік (15–19 років)⁸ тощо.

У наш час особливості підліткового віку є серйозною соціально-педагогічною проблемою. Її перша об'єктивна причина – у значних розбіжностях між вимогами, які ставляться суспільством до підлітків і до дорослих, розбіжностях у їхніх обов'язках та правах. Життя дорослих людей складніше, ніж життя дітей. Підлітку доводиться за відносно короткий віковий період опанувати цю складну сферу. У цей же період проходить фізіологічна перебудова організму підлітків, у емоційному плані вони стають досить невизначеними, неусталеними.

Другою об'єктивною причиною особливостей підліткового віку є виключно швидкий темп змін, які відбуваються в цей період у фізичному й психічному стані підлітка, у характері реакцій на зовнішні дії тощо. Не можна не звернути увагу і на значення великих розбіжностей в індивідуальних темпах розвитку, різниця яких може становити 3–4 роки, тобто при про-явах акселерації.

Третьою об'єктивною причиною прояву особливостей підліткового віку є накопичення до цього періоду дефектів виховання. При цьому діяльність підлітка сприймається дорослими зовсім інакше, ніж самим підлітком. Це стосується, в першу чергу, порушення емоційної сфери. Дефекти емоційної сфери істотно впливають на людину, оскільки механізм емоцій потрібен для регуляції поведінки та діяльності. І чим краще цей механізм працює, тим стійкіша психічна діяльність молодого людини, тим гармонійніша її поведінка.

Іншим дефектом виховання є безвідповідальність, тобто нездатність або небажання підлітка передбачати або враховувати наслідки своїх вчинків. Ще одним серйозним дефектом ви-

ховання, що чітко проявляється у підлітковому віці, є недостатня впевненість у собі, посилена тривожність. Наростання таких станів посилюється насамперед звуженістю соціальних зв'язків та недостатнім їх усвідомленням підлітками. Особливо впливає на посилення емоційного дискомфорту недостатнє відчуття особистої належності до суспільства, усвідомлення свого місця в ньому.

Четверта причина прояву особливостей підліткового віку пов'язана з психологічними зрушеннями, які відбуваються в ході статевого дозрівання. Саме в підлітковому віці статева належність набуває реального соціального значення. У процесі статевого дозрівання змінюється самоприйняття підлітком, з одного боку, безпосередньо самого себе через формування нового вигляду, з іншого – усвідомлення оцінки оточуючих його людей. І п'ятою причиною прояву особливостей підліткового віку є усвідомлення підлітками розбіжностей їх становлення в сім'ї. В кожній сім'ї свій уклад, свій стиль життєдіяльності, свої ціннісні орієнтації³.

Отже, з одного боку, спостерігаються негативні прояви, дисгармонія у будові особистості, зміна інтересів, протестуючий характер поведінки стосовно дорослих, а з іншого – прояв таких позитивних показників, як зростання самостійності, більш різноманітними та змістовними стають стосунки з ровесниками та дорослими, значно розширюється сфера діяльності тощо. Важливим при цьому є те, що даний період дозволяє молодій людині вийти на нову соціальну позицію, в якій формується її свідоме ставлення до себе як до члена суспільства¹².

Серед ознак, притаманних моральному розвитку підлітка, науковці вичленяють такі загальні ознаки³:

– перегляд ціннісних уявлень, все більша їх деперсоніфікація (більшого значення набувають

ціннісні уявлення про самого себе, а у зв'язку із цим відбувається і дозрівання особистого “Я”);

– лібералізація ціннісних уявлень (розвивається своя ієрархія цінностей, якій починають підкорятися процеси прийняття рішень та поведінка);

– перенесення функцій зразка батьків на референтну групу, ціннісні уявлення все більше починають відповідати культурній традиції суспільства;

– принцип моральних обов'язків (формується такі здатності – застосування до самого себе тих самих критеріїв оцінки, що й до інших, використання загальнолюдських принципів як основи моральної поведінки і оцінка на їх основі себе та інших, здатність враховувати потреби та інтереси інших людей такою ж мірою, як і особисті).

Підлітковий вік – це період великих можливостей для формування здорового способу життя. Передові наукові підходи базуються на свідченнях, що підлітковий вік важлива і багато в чому визначальна фаза життєвого циклу. До молодих людей такого вікового періоду слід ставитись як до особистостей, оскільки психо-соціальні фактори мають таке ж значення для здоров'я підлітків, як і біомедичні. Іншими словами, здоров'я молодих людей нерозривно пов'язане з їхнім соціальним розвитком. На таких висновках наголошувалось у регіональній моніторинговій доповіді ЮНІСЕФ 2000 р. “Молодь у світі, що змінюється”.

Кардинальні зміни в структурі особистості дитини, яка вступає в підлітковий вік, визначаються якісним зрушенням у розвитку самосвідомості, що призводить до порушення попередніх відносин між дитиною і середовищем. Домінуючим і специфічним новоутворенням в особистості підлітка є уявлення про себе, і вже не як про дитину. Підліток починає

відчувати себе дорослим, прагне бути і вважатися дорослим. Зростаюча акселерація створює умови для більш ранньої, ніж у попередні роки, появи в дитини цього нового самовідчуття і власної самооцінки.

Як доводять науковці, саме в цей період спостерігається особливо інтенсивне функціональне становлення. Протягом цього періоду відбувається значна перебудова в центральній нервовій системі, істотно змінюються нейрогормональні співвідношення, формуються нові коркопідкоркові зв'язки. Різко посилюється гормональна функція передньої долі гіпофізу, щитовидної, статевих залоз. Практично завершується морфологічне диференціювання кісткової тканини. Інтенсивно наростає м'язова маса і сила. Істотні зміни простежуються в серцево-судинній системі. В окремих випадках, встановлено, що найбільший приріст маси, об'ємів і розмірів серця відбувається саме в період статевого дозрівання¹.

Ці особливості підліткового віку значною мірою визначають специфіку реакції організму на умови трудової діяльності і адаптації до праці, появу і протікання хвороб при дії несприятливих для здоров'я факторів.

В останні роки проводиться активний пошук універсальної моделі побудови системи роботи, спрямованої на профілактику ризиків здоров'я. Світова практика показала, що найбільш наближеною за своїми характеристиками та вимогами є модель факторів ризику та захисту.

В житті кожної людини присутні як фактори ризику, так і фактори захисту. Практика засвідчує, що робота повинна спрямовуватись (і цей процес відбувається) на зниження активності факторів ризику і підвищення дієвості захисних факторів. Найбільш складним у ході розробки факторної моделі виявилось питання виокремлення та ранжування факторів. При визначенні факторного портрета не-

обхідно мати показники, на основі яких відбуваються всі подальші дії.

Традиційно фактори ризиків і захисту розподіляють на три групи: особистісні, сімейні, соціальні (друзі, найближче оточення; загальносоціальні; шкільні). Наведемо перелік найбільш важливих, на думку дослідників⁵, факторів ризиків та захисту.

1. *Особистісні фактори* – успішність у реалізації своїх бажань, усвідомлення життєвої перспективи, ставлення до шкідливих звичок, насильства, способи прояву реакцій протесту, рівень емоційної зрілості, сформована система цінностей та навичок їх реалізації, кризові ситуації, рівень самооцінки, наявність авторитетів.

2. *Сімейні фактори*. Система розподілу ролей, прав, обов'язків у сім'ї, система контролю, рівень конфліктності у сім'ї, сімейні традиції, ставлення членів сім'ї до шкідливих звичок, рівень довіри між батьками і дітьми, емоційна атмосфера в сім'ї, батьківські очікування, компетентність батьків у вихованні, наявність єдиного підходу до виховання дітей.

3. *Середовище ровесників*. Ставлення близького оточення до тютюну, алкоголю, наркотиків і т. ін., рівень соціально позитивної поведінки, соціально-психологічний клімат підліткової групи, роль підлітка в групі ровесників, коло спілкування, ставлення групи до дорослих, ціннісні орієнтири групи.

4. *Загальносоціальні фактори*. Норми, політика, законодавство в галузі молодіжної політики, доступність до тютюну, алкоголю, наркотиків, розвиненість системи соціальної допомоги молоді, рівень дезорганізації суспільства, збільшення проявів насильства, суспільні традиції, позиція засобів масової інформації, організованість дозвілля, участь молоді в громадському житті.

5. *Шкільні фактори*. Успішність,

участь педагогів у виховному процесі та прийнята в школі система виховання, стосунки з учителями (рівень довіри), зв'язок між сім'єю і школою, участь у шкільному самоуправлінні, бажання вчитися, регулярне відвідування школи.

Фактори ризику є і будуть завжди, доки існує суспільство. Однак на одних людей вони мають згубний вплив, інші вміють з ними справлятися. Тому в умовах сьогодення важливо, щоб молода людина виробила адаптивні реакції на стреси, насамперед навчилася не допускати розвитку емоційних реакцій, неадекватних за значущістю тим ситуаціям, які їх обумовлюють, навчалася керувати своїми емоціями та розумно долати емоційні стреси².

Забезпечити позитивну емоційну сферу для молодої людини можна або шляхом включення адекватних ситуацій, здатних викликати у якості похідного стимулу негативні емоції, або шляхом активізації між стимулом та емоціями інтелекту, логіки, яка виключає саму можливість появи шкідливих емоцій. В цьому випадку вирішальне значення має соціально-виховна робота¹.

Повністю уникнути ситуацій, які спричиняють негативний вплив на особистість неможливо, вони обумовлені як соціальними, так і психологічними факторами, а також суто фізичними факторами, з якими підлітку доводиться стикатися. До того ж суть не в тому, щоб жити з меншими навантаженнями, а в тому, щоб жити більш розумно. Це необхідно для здоров'я людини в першу чергу.

Досвідченим педагогам, лікарям давно відомий той факт, що спосіб життя, за якого люди уникають емоцій взагалі, це не кращий спосіб профілактики, здоровій людині він може зашкодити. Тут потрібен інший підхід – привчання людини до подолання життєвих труднощів, до боротьби з ними, а іноді і з самим собою.

У ході природних процесів соціалізації – становлення і розвитку особистості дитини (підлітка) – відбувається переорієнтація довіри підлітка від батьків, дорослих, шкільних вчителів до ровесників і друзів; змінюються життєві орієнтири молодшої людини, а відповідно – і стиль її поведінки. Внаслідок педагогічних і виховних помилок, яких припускаються батьки і вчителі, вони втрачають в очах підлітків референтну позицію. Цьому також сприяють істотні розбіжності між декларованими дорослими істинами і їхньою реальною поведінкою.

Свідомість різних людей по-різному підготовлена до життєвих навантажень. В одних – властивості самосвідомості генетично спрямовані на позитив. Індивіду, наділеному саме такою системою, природа подарувала безцінний дар – психологічне здоров'я. Іншим людям – до такого стану треба дійти. І тільки праця над самим собою допоможе особистості навчитися механізму відбору сьогоденних різноманітних факторів тільки потрібних, і філософія засад здорового способу життя є тією передумовою, яка допоможе зробити цей вибір правильним.

1. Анохин П. К. Очерки по физиологии функциональных систем. М., 1975. – 98 с.
2. Жук Г. А., Кожухар В. И., Слюсар И. Б. Психолого-педагогические основы обучения, воспитания и здоровья. Кишинев : "ШТИИИЦА", 1989. – 115 с.
3. Колесов Д. В., Мягков И. Ф. Учителю о психологии и физиологии подростка. – М. : Просвещение, 1986. – 80 с.
4. Крысько В. Г. Психология и педагогика в схемах и таблицах. – Мн.: Харвест, 1999. – 384 с.
5. Латышев Г. В., Орлова М. В., Яцышин С. М., Титова О. А, Рачнов Д. Д. Смотри по жизни вперед. Руководство по работе с подростками. СПб., 2001. – 113 с.
6. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології : Навч.-метод. посібник. – К. : ІЗМН, 1998. – 112 с.
7. Мудрик А. В. Социальная педагогика : Учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. В.А. Сластенина. – М. : "Академия", 1999. – 184 с.
8. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. - СПб. : "Питер", 2000. – 624 с.
9. Реммидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности /Пер с нем. Г. И. Лойдиной /Под ред Т. А. Гудковой. М. : Мир, 1994.
10. Словник-довідник для соціальних педагогів/ За ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової – К., 2000. – 260 с.
11. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. Рождение гражданина. Письма к сыну. – К. : Рад. школа, 1985. – 557 с.
12. Фельдштейн Д. И. Психологические особенности развития личности в подростковом возрасте /Вопросы психологии. – 1984, № 1.

Подано до редакції 30.01.2004

Abstract. INDIVIDUAL SOCIAL DEVELOPMENT IN ADOLESCENCE

The article examines social, psychological and physiological aspects of adolescence. It models some risk and protection factors that are crucial in terms of understanding and prevention of youth behaviours having negative impact upon young people's health and their social environment.